

UDK: 070.32>(497.5 Zagreb)“1941”
 32.019.5(497.5 Zagreb)“1941”
 323.12(497.5 Zagreb=411.16)“1941”
 Izvorni znanstveni članak
 Primljeno: 14. 11. 2005.
 Prihvaćeno: 24. 2. 2006.

Funkcija protužidovske propagande zagrebačkih novina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od travnja do srpnja 1941. godine

BOŠKO ZUCKERMAN ITKOVIĆ

Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, Zadar, Republika Hrvatska

Prva jasno osmišljena programska inicijativa za tisak, te sustavna propagandna aktivnost u NDH jest propaganda protiv Židova. Najjače novinsko propagandno protužidovsko razdoblje tijekom egzistiranja NDH događa se od travnja do prvih dana srpnja 1941. godine. Naknadno se ni u jednom dužem razdoblju novinsko obrušavanje na Židove nije pokazalo tako žustro, sustavno i kompaktno, iako je protužidovska propaganda sve do propasti NDH bivala kontinuirano i konzistentno prisutna. Propagandni “eksplozivni udar” na Židove u ova prva tri “mirnodopska” mjeseca u NDH poslužio je da se domaća javnost koja nije bila naklonjena zamišljenoj ustaškoj politici prema Židovima učini amorfnom i anestetičnom. Propagandistička idejna konstrukcija sastojala se od provedbe tri faze protužidovske novinske kampanje: faza difamacije, faza demonizacije i faza “totalnog rješenja”. U ovom članku pratimo funkcije protužidovskih novinskih sadržaja, koje su sinkronizirano bile u službi ustaških protužidovskih zakonskih odredbi i naredbi.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, ustaše, Židovi, novinska propaganda, “Hrvatski narod”, “Novi list”

Neposredno nakon ulaska njemačkih vojnih snaga u Zagreb 10. travnja 1941. godine i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, uslijedilo je preustrojstvo hrvatskog novinstva u novom duhu prema usmjerenjima koja je zahtijevala ustaška vlast. Što brža uspostava potpune kontrole nad novinskim i cjelokupnim medijskim prostorom značila je učvršćivanje i efikasnije predstavljanje nove vlasti u samom nastajanju. U prvim danima koji su donijeli novu stvarnost - novu državu potpuno naklonjenu i lojalnu fašističkoj Italiji i nacističkoj Njemačkoj, otvoreno se pristupilo i stvaranju svih potrebitih preduvjeta za ustrojstvo i funkcioniranje nove propagandne stvarnosti.

Prije 10. travnja 1941. godine, Ivo Bogdan dobiva nalog od *Glavnog ustaškog stana* da uspostavi nadzor nad cjelokupnim tiskom, te već na dan proglašenja ustaške države preuzima glavna tiskarska poduzeća.¹ Potom su 10.

¹ Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005., 264.

travnja 1941. godine, prilikom ulaska njemačkih vojnih trupa u Zagreb, Ivo Bogdan, Tias Mortigijja, Antun Nizeteo i Danijel Uvanović, “u pratnji jednog naoružanog ustaše, posjetili redakcije s nalogom Kvaternika da se ubuduće u svemu moraju pokoravati Ivi Bogdanu kao povjereniku za štampu i propagandu.”²

Bez ikakvih teškoća ili otpora, odmah je uspostavljen totalni nadzor nad novinstvom i cjelokupnim propagandnim prostorom u NDH. U travnju 1941. godine, najavljujući novu eru u hrvatskom novinstvu, *Hrvatski narod* ističe da su svi listovi i publikacije koji su bili u službi neprijatelja naroda i državne ideje, pripali prošlosti, pa “tako su prestale izlaziti zagrebačke ‘Novosti’, ‘Jutarnji list’ i drugi listovi.”³ *Hrvatski narod* postaje glavno glasilo hrvatskoga ustaškog pokreta, a za kraj travnja 1941. godine najavljuje se pokretanje informativnog dnevnika *Novi list*, te će ova dva zagrebačka dnevna lista predstavljati informativnu osovinu ustaške novinske propagande u cijeloj NDH. *Novi list* će se u studenome 1941. godine preimenovati u *Novu Hrvatsku*, dnevne novine koje postaju prodavanije od *Hrvatskog naroda*. Prema kriteriju stroge političke selekcije novinarskog kadra, na površinu su izbili ljudi koji su po ideološkoj orijentaciji odgovarali ustaškom režimu. Prva i najvažnija zadaća ustaških novinara postaje propagiranje i svekoliko uzdizanje ustaške ideologije, poglavnik i države. U dnevniku *Hrvatski narod* jasno se iskazuje kakva mora biti uloga i karakter hrvatskog novinstva, ističući da ono mora biti “posrednik između hrvatske državne vlade i hrvatskog naroda... u novom duhu ustaške Hrvatske”⁴

Nakon proglašenja NDH direktive za novinstvo upućivao je *Hrvatski državni novinski ured* koji će se po naredbi predsjedništva vlade od 15. svibnja 1941. godine, preimenovati u *Hrvatsku izvještajnu službu* ili skraćeno HIS.⁵ Vrlo skoro će se prema *Zakonskoj odredbi o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske* od 24. lipnja 1941. godine, odrediti kako državna promidžba (propaganda) naročito spada u nadležnost predsjedništva vlade, dok će ingerencije nadzora nad “tiskopisima i slikopisima” biti definirane i unutar ministarstva unutarnjih poslova.⁶ Kada je donesena *Zakonska odredba o podjeli ministarstava na odjele i o djelokrugu odjela* od 9. kolovoza 1941. godine, pri predsjedništvu vlade će djelovati “*Državni izvještajni i promičbeni ured, u koji spada: obća državna izvještajna služba i promičba, suradnja s ministarstvom unutarnjih poslova kod osnivanja i nadzora svih tiskopisa u granicama zakona o porabi tiska te nadzora slikopisa (filma)*.”⁷ Shodno tome, kada se donosi *Zakonska odredba o Državnom izvještajnom i promičbenom*

² Isto, 265.

³ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 75, 28. IV. 1941., 2.

⁴ Isto

⁵ Nezavisna Država Hrvatska (Zagreb), 1941., *Zakoni, Zakonske odredbe, naredbe i t. d.*, knjiga I., 236.

⁶ Isto, knjiga II., 272.

⁷ Isto, knjiga IV., 133., 134.

uredu od 24. siječnja 1942. godine, u odredbi stoji: "Kod predsjedništva vlade postoji kao posebna državna ustanova Državni izvještajni i promičbeni ured."⁸ Zakonskom odredbom o Državnom izvještajnom i promičbenom uredu u cijelosti je definiran njegov djelokrug djelatnosti, od kojih su ključne bile davanje direktiva novinstvu, nadziranje rada i djelovanja novinstva, suradnja s ministarstvom unutarnjih poslova i Ustaškom nadzornom službom po pitanjima cenzuriranja časopisa i novina, te "da daje pravac svekolikoj promičbenoj djelatnosti, što je vrše pojedine javne ili privatne ustanove u državi i da daje pobude za uredjenje tiska, novinstva, krugovala, slikopisa, nakladnog i oglasnog posla putem zakona."⁹ Na temelju § 55. zakonske odredbe o državnoj vladi Nezavisne Države Hrvatske od 9. listopada 1942. broj CCLXXVIII-2402-Z-1942 i odredbe poglavnika o osnutku glavnih ravnateljstava u *Ministarstvu narodne prosvjete* od 20. listopada 1942. broj 34868-II-706-1942., donosi se naredba od 29. listopada 1942. godine o ukidanju *Državnog izvještajnog i promičbenog ureda*, kojeg u cijelosti preuzima *Glavno ravnateljstvo za promičbu pri Ministarstvu narodne prosvjete*.¹⁰

Nedvojbenu lojalnost "novom europskom poretku" ustaški novinari su već u srpnju 1941. godine iskazali na primanju koje im je upriličeno kod poglavnika Pavelića. Novinarska adresa Paveliću završava riječima: "Poglavniče! Hrvatski su novinari sada i od sada uvijek Za Dom - spremni!", na što Pavelić kaže: "Molim vas i siguran sam u vašu najodlučniju, vašu najspremniju i najzdušniju suradnju na velikom dijelu izgradnje Hrvatske Države, na izgradnji novog duha u novo vrijeme, u novom poretku."¹¹ Ovom prigodom kod poglavnika su bila zastupana sva uredništva zagrebačkih listova sa svojim ravnateljima i glavnim urednicima.

Ustaške vlasti su bile svjesne negativne reakcije u većine Hrvata i ostalog pučanstva na posljedice koje će donijeti svakojake učestale represalije i radikalno provođenje gotovo svakodnevnih mjera protiv svojih židovskih sugrađana. Stoga, organiziranjem snažne svakodnevne protužidovske propagande namjeravalo se stvoriti učinak "eksplozivnog udara", koji će svojom snagom učiniti potpuno slabim i anemičnim odnos javnosti prema politici "rješenja" židovskog pitanja¹². S druge strane, ustaška diktatura i početni teror nisu ostavili puno prostora organiziranom građanskom neposluhu prema odlukama vlasti.

⁸ *Isto*, knjiga XI., 301.

⁹ *Isto*, 303.

¹⁰ *Isto*, knjiga XXV., 261.

¹¹ *Novi list* (Zagreb), br. 88, 26. VII. 1941., 1. i 7.

¹² Primjerice, u zagrebačkom *Novom listu* bilo je dana kada je broj čisto protužidovskih naslova bio iznimno visok: 6. svibnja 1941. godine u 8. broju, kao i 18. svibnja 1941. godine u 20. broju objavljeno čak po 6 čisto protužidovskih naslova, 11. svibnja 1941. godine u 13. broju, zatim 15. svibnja 1941. godine u 17. broju, 16. svibnja 1941. godine u 18. broju, po 5 čisto protužidovskih naslova, 8. svibnja 1941. godine u 10. broju, 5. lipnja 1941. godine u 37. broju, 7. lipnja 1941. godine u 39. broju, 18. lipnja 1941. godine u 50. broju, po 4 čisto protužidovska naslova.

Stojimo na stanovištu kako je osmišljen protužidovski model ustaške novinske propagande, proveden u tri faze; od prve faze koju oblikuje iznošenje raznoraznih protužidovskih optužbi i invektiva s krajnjom intencijom difamacije; zatim druge faze u vidu sustavnog dehumaniziranja i anatemiziranja koje utire put demonizaciji; do treće faze neskrivenog zagovaranja progona i genocida nad Židovima u NDH. Ove tri faze protužidovske novinske kampanje u praksi karakterizira sustavna isprepletenost tj. sinkronizacija, kako bi se postigao što jači sinergijski učinak. Ovakva shema protužidovske propagandne prakticirana je u razdoblju od travnja do kraja lipnja i početka srpnja 1941. godine, odnosno od početka protužidovskih optužbi i mjera, do početka sustavnih masovnih deportacija i sustavnog provođenja istrijebljenja židovske zajednice u NDH. U ovom kratkom razdoblju, od svega tri mjeseca, sve tri faze protužidovske propagande će se unakrsno nadopunjavati, koncentrirati i kombinirano provoditi. Ovo razdoblje propagandnih napada ujedno predstavlja najsnažnije novinsko obrušavanje na Židove u sklopu ustaške propagande uopće. Svrha početnoga tromjesečnog razdoblja sastojala se u jednostavnoj formuli: trebalo je propagandnim djelovanjem utrti put za provedbu protužidovske politike.

Pošto protužidovska propaganda započinje odmah u travnju 1941. godine, može se reći da za takvu ustašku politiku postoje dva ključna razloga. Prvo, Pavelić je zasigurno shvatio da opstojnost i snaga njegove države umnogome ovisi o što bržem političkom približavanju vojno zastrašujuće snažnoj nacističkoj Njemačkoj,¹³ dok je drugi razlog bio i više nego očit: Hitler je otvoreno i patološki mrzio Židove. Nakon formiranja *Prve Hrvatske državne vlade* proglašene 16. travnja 1941. godine,¹⁴ samo jedan dan nakon Pavelićeva dolaska u Zagreb, usporedno s ustrojstvom državnih tijela vlasti, odlučno se pristupilo gotovo identičnom prenošenju nacističkih rasnih zakonskih odredbi u sklopu zakonskih odredbi ustaške države. Nedvojbeno je da se tim promišljenim i unaprijed osmišljenim političkim manevriranjem Pavelić htio u što boljem svjetlu "predstaviti" Führeru Trećeg Reicha. O intenciji proglašenja rasnih zakona zasigurno najbolje svjedoči medijski istup ministra pravosuđa dr. Mirka Puka, tiskan 24. travnja 1941. godine, samo osam dana nakon proglašenja ustaške vlade. Pavelićev ministar u svojoj izjavi naglašava kako mu je "još prerano na početku samog rada davati izjave", ali nije prerano da ustvrdi kako se "priprema osnova zakona o Židovima."¹⁵ Dakle, ideološko oslanjanje na ideologiju nacizma determiniralo je političko stajalište prema Židovima u NDH. Proglašenje rasnih zakona uslijedilo je gotovo odmah nakon strukturiranja prvih državnih tijela vlasti, trima zakonskim odredbama: Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti i Zakonskom odredbom

¹³ Pavelić je tijekom svibnja 1941. godine uporno ponavljao svoju želju da se sastane s Hitlerom "pretpostavljajući da će to znatno ojačati njegov autoritet u zemlji", a njihov prvi susret je ubrzo i uslijedio, već 6. lipnja 1941. godine. (Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980., 45.-49.).

¹⁴ Ustaša, *Dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb 1995., 142.

¹⁵ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 71, 24. IV. 1941., 7.

o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda od 30. travnja 1941. godine, te Zakonskom odredbom o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda od 4. lipnja 1941. godine. Netom nakon proglašenja rasnih zakona, novinski tekstovi su se stavili u funkciju pozitivnog obrazlaganja ovih zakonskih odredbi. Napominjući opasnost židovskog duha koji izvire iz židovske krvi, spasonosnim se čini da je hrvatsko selo sačuvalo "čistu svoju rasnu podlogu", jer "hrvatska krv na selu nije infiltrirana tudjinsko - židovskim nanosom", pa je od tamo dolazila svježa krv koja je obnavljala biološki gradsko pučanstvo u čijim je "žilama žalibože kolalo sve više tudjinsko - židovske krvi".¹⁶ Međutim, ni prinos "hrvatskog sela u krvi" nije mogao ozbiljno suzbiti "razaranja ćelija hrvatskog narodnog organizma među gradskim pučanstvom", pa "potpuno ozdravljenje našeg narodnog života" nije moguće provesti ako se ne izvrši, kako u *Novom listu* kažu: "biološka regeneracija naše sredine" i "doklegod židovska krv ne bude eliminirana iz ćelija našeg narodnog organizma". Stoga se ističe mudrost u postupcima poglavnika i hrvatske državne vlade zbog donošenja rasnih zakonskih odredbi koje će "štititi hrvatsku krv od mješavine sa Židovima".¹⁷ Rasnom teorijom će se kontinuirano napajati protužidovski sadržaji, te će se 24. svibnja 1941. godine, dan poslije otpočinjanja petodnevnoga općeg evidentiranja zagrebačkih Židova zbog dodjele židovskih znakova, pisati da svaki narod smatra Židova "parasitom na svom tijelu, crvom, za kojeg je osjećao, da mu rastače njegovo zdravo tijelo, i snagom koja mu neopaženo razara obitelj, selo, općinu, grad i državu". Nadalje, Židova se smatra za stranca, tuđinca, koji se u svakom svom radu služio "laži, prevarom, lukavštinom, neiskrenošću, himbom, a po potrebi i umorstvima".¹⁸

Kao izravna posljedica proglašenja rasnih zakonskih odredbi od 30. travnja 1941. godine, s početkom mjeseca svibnja iz dana u dan su uslijedila isključenja Židova iz brojnih društvenih udruženja. Novinske obavijesti o takvim isključenjima će uglavnom bivati kratke, te će upozoravati na početnu društvenu ekskomunikaciju Židova. Novine promptno upozoruju da se Židove "miče", primjerice, članovi koji su Židovi udaljavaju iz Društva hrvatskih planinara *Runolist*, s reakcijom društva koja iskazuje čvrstu namjeru "da nastave svoj rad u čisto hrvatskom narodnom duhu u skladu s ustaškim načelima".¹⁹ Židove se tjera iz *Društva Zagrepčana*, a predsjednik tog društva dr. Cuculić daje obavijest da je bilo "takovih članova koji su inače ispravni građani, ali su židovske vjeroispovijesti".²⁰ Međutim, jasne zakonske odredbe da se Židovima "zabranjuje svako sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće..."²¹ donesene su oko mjesec dana kasnije od proglašenja

¹⁶ *Novi list* (Zagreb), br. 5, 3. V. 1941., 5.

¹⁷ *Isto*.

¹⁸ *Novi list* (Zagreb), br. 26, 24. V. 1941., 5.

¹⁹ *Isto*, br. 7, 5. V. 1941., 9.

²⁰ *Isto*, br. 10, 8. V. 1941., 8.

²¹ Nezavisna Država Hrvatska, (Zagreb), 1941., *Zakoni*, knjiga II., 40.

Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti, te su definirane u Zakonskoj odredbi o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda od 4. lipnja 1941. godine.

Jedna od najjačih protužidovskih mjera kojima su se Židovi nastojali psihološki uništiti, kolektivno poniziti i dehumanizirati, jest dodjeljivanje židovskih znakova. Promatrano kroz protužidovsku prizmu, židovski znakovi su predstavljali jednu vrst psihološke ekskomunikacije, te izazivanje stanja psihološke anabioze kod židovske populacije. Također, očekivano je kako će se Židovi sa znakovima na "zadovoljstvo" javnosti ponašati ponižno i djelovati skrušeno. Međutim, pokazalo se da je velika većina javnosti u NDH s negodovanjem i neodobravanjem reagirala na mjere "obilježavanja" znakovima.

Židovski znakovi su bili različiti u gradovima diljem NDH, s obzirom na njihovu izradu, odnosno izgled. Dodjeljivanje židovskih znakova, uz što se provodilo evidentiranje, teklo je od prvog dana mjeseca svibnja 1941. godine, kada su označeni Židovi u Slavonskom Brodu već 1. svibnja 1941. godine, dok se istovremeno u tisku izvještava kako su pooštrene "sve mjere protiv Židova... Svaki Židov bez obzira na spol dobio je na ruku žutu traku kao znak za raspoznavanje".²² U danima kada su se u Zagrebu davali židovski znakovi žute boje s velikim slovom "Ž" uz židovsku zvijezdu, od 23. do 28. svibnja 1941. godine, uloga novinstva je korištena na način da se dodatno dehumaniziraju Židovi, pa se ismijavajući opisuje kako jedna Židovka prikopčavši znak "u jednom zrcalu u Bogovićevoj ulici se pogleda, da li žuta boja odgovara boji njenog proljetnog kaputa!". Tekst se nastavlja s upečatljivom konstatacijom da je Zagreb izgledao kao neki "Ghetto", drevno Sljeme kao "gora Sinaj... odakle su sinovi Jude mislili proglasiti novo carstvo Izraela. Ali u zadnji čas dodjoše žute značke" i "srušila se u Zagrebu kula židovska".²³ Novine su izvještavale o dodjeljivanju židovskih znakova diljem NDH tijekom svibnja 1941. godine, te se nakon izdavanja židovskih znakova u Sarajevu zapaža: "Inače je Sarajevo grad s proporcionalno najvećim brojem Židova, jer od 80 i nekoliko tisuća Sarajlija, otpada na Židove blizu 10.000."²⁴ Popisivani su i označavani židovskim znakom diljem NDH, o čemu su novine pravovremeno izvješćivale. U Osijeku su dobivali žute vrpce s brojem i Davidovom zvijezdom, koje su morali nositi oko lijevih rukava,²⁵ đakovačkim Židovima je naređeno "da nose oko lijevog rukava žute vrpce",²⁶ u Travniku je "naređeno da imaju nositi žute trake s natpisima Židov",²⁷ u Varaždinu su se počele "Židovima dijeliti značke",²⁸ u Sarajevu su početkom

²² *Novi list* (Zagreb), br. 3, 1. V. 1941., 17.

²³ *Isto*, br. 26, 24. V. 1941., 8.

²⁴ *Isto*, br. 38, 6. VI. 1941., 4.

²⁵ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 92, 15. V. 1941., 6.

²⁶ *Novi list* (Zagreb), br. 24, 22. V. 1941., 19.

²⁷ *Isto*.

²⁸ *Isto*, br. 59, 27. VI. 1941., 13.

lipnja 1941. godine dodjeljivane vrpce žute boje sa židovskom zvijezdom u sredini i nosile su se iznad lakta lijeve ruke.²⁹ Dolazak zagrebačkih Židova tijekom svibnja 1941. godine po znakove popraćeno je novinskim zabilješkama: "A to, što su danas skromno obučeni, znači da se pred javnošću kamufliraju starom garderobom... Skinuli su debele zlatne lance i dragulje."³⁰

Međutim, nakon svibnja mjeseca i raspodjeljivanja različitih židovskih oznaka kojima su Židovi bili podvrgnuti diljem NDH, tek će se Naredbom o promjeni židovskih prezimena i označivanja Židova i židovskih tvrtki od 4. lipnja 1941. donijeti zakonsko rješenje prema kojem će sve židovske oznake na teritoriju NDH morati biti jedinstvenog izgleda. Ove jedinstvene oznake morat će nositi Židovi stariji od 14 godina na lijevoj strani prsiju, u obliku okrugle limene pločice, žute boje s tiskanim crnim slovom "Ž" u sredini, te promjera 5 cm. Stupanjem ove naredbe prestat će vrijediti sve dotadašnje odredbe lokalnih tijela vlasti u pogledu vanjskog označivanja Židova.³¹ Istoga dana, 4. lipnja 1941. godine, osniva se Rasno-političko povjerenstvo Nezavisne Države Hrvatske. Povjerenstvo je bilo pod ingerencijom Ministarstva unutarnjih poslova, a uz brojne predviđene funkcije djelovanja, glavna će se sastojati u davanju procjene o Židovima koji imaju dva židovska pretka drugog koljena, te prema tome njihova prijedloga "u svim dvojbjenim slučajevima rasne pripadnosti".³² Novine uredno uz osobito isticanje prenose ove naredbe. Također, ključne protužidovske mjere koje su pomno osmišljene, a koje će prethoditi pristupanju masovnih deportacija, naređenja su kako se ne smiju napuštati stalna prebivališta, dok će o ovim naređenjima novine odmah izvještavati: "Zabranjuje se svim Židovima, da izlaze ili otputuju sa teritorija grada Zagreba",³³ u Sarajevu se o promjeni mjesta stanovanja moralo obvezno izvijestiti nadležne organe vlasti "u roku od 24 sata pod prijetnjom najstrože kazne."³⁴ Sve naredbe kojima su pozivani Židovi na obvezatno evidentiranje u NDH, izdane su uz jasnu napomenu da se popisivanju pristupa bez obzira na vjeru.³⁵ U svibnju 1941. godine *Novi list*

²⁹ *Isto*, br. 38, 6. VI. 1941., 4.

³⁰ *Isto*, br. 15, 13. V. 1941., 10.

³¹ Nezavisna Država Hrvatska, *Zakoni*, knjiga II., 57.

³² *Isto*, 51.

³³ *Novi list* (Zagreb), br. 39, 7. VI. 1941., 8.

³⁴ *Isto*, br. 18, 16. V. 1941., 7.

³⁵ Primjerice, prilikom četiriju masovnih popisivanja zagrebačkih Židova (dva puta u svibnju, jedan put u lipnju i jedan put u srpnju 1941. godine), izričito je napomenuto da moraju pristupiti svi Židovi predviđeni za popisivanje bez obzira na vjeru. Kompletno sačuvana kartoteka židovskog znaka koja se nalazi u arhivu Židovske općine u Zagrebu sadržava poimenične osobne kartone kojima se evidentiralo izdavanje židovskih znakova, a sadržavaju popis zagrebačkih Židova od 23. do 28. svibnja 1941. godine. U tim kartonima nije ni na koji način predviđeno da se evidentira vjera osoba kojima se dodjeljuju židovski znakovi. Prilikom ovog popisivanja židovski znakovi su se dijelili "rasnim" Židovima s najmanje tri židovska pretka drugog koljena, a nisu Židovima "mješancima" s najviše dva židovska pretka drugog koljena, što je očividno prema primjerima evidentirane djece iz "židovsko-arijevskih" brakova. (Kartoteka židovskog znaka, Arhiv Židovske općine Zagreb.). U *Hrvatskom narodu*

naznačuje razliku vjerskog i rasnog poimanja židovstva, upozoravajući da je židovstvo moglo “utonuti prijelazom na drugu vjeru.”³⁶ U sklopu rasne teorije se kao vrhovna zadaća nameće: “Održavanje čistoće rase i krvi”, dok je teorijska “osovina njemačkog fašizma njegova rasna teorija.”³⁷ Rasno poimanje “židovskog pitanja” vrlo jasno se iskazuje i u *Hrvatskom narodu*: “...sama vjera ne bi bila dovoljna, kada se pod tim odgojem duha ne bi skrivala krv. Oni su narod koji je različit od drugih naroda tjelesnim i duhovnim oznakama.”³⁸ Možemo reći da se rasni antisemitizam u NDH usadio kao poseban “moždani implant”, pošto se rasnim poimanjem židovstva oslikavalo jedinu moguću identifikaciju za Židove. Drugim riječima, rasizam je determinirao destrukciju židovskih zajednica u NDH. Kako je svim Židovima bez obzira na vjeru bilo naređeno da nose židovske znakove, tako je “čak i jedna opatica koja je bila rođena kao Židovka morala polazeći u crkvu nositi na svojem redovničkom odijelu žutu krp”.³⁹ Odmah nakon oglašavanja i plakatiranja obavijesti po Zagrebu 22. svibnja 1941. godine da svi Židovi bez obzira na vjeru moraju doći po židovske znakove, koje su zapravo bile dvije žute krpe sa židovskim oznakama na njima, nadbiskup Stepinac je oštro protestirao, obraćajući se ministru unutarnjih poslova dr. Andriji Artukoviću, istaknuvši da su židovski znakovi - žig sramote!⁴⁰ U Stepinčevu obraćanju stoji: “Ali da se pripadnicima drugih narodnosti ili drugih rasa oduzme svaka mogućnost egzistencije i da se na njih udari žig sramote, to je već pitanje čovječnosti i pitanje morala.”⁴¹ Nedugo nakon toga, ministar unutarnjih poslova Artuković donosi Naredbu o promjeni židovskih prezimena i označivanju Židova i židovskih tvrtki od 4. lipnja 1941. godine, u kojoj se prema paragrafu 9. od dužnosti nošenja židovskog znaka izuzimaju Židovi po rasi, koji su “katolički svećenici, redovnici i redovnice, ako nose duhovničko odijelo.”⁴²

Dehumaniziranje s obzirom na “način života” svoj početak tj. izvor ima u odredbama od 21. travnja 1941. godine, iza kojih stoji Eugen Dido Kvaternik “u čiju je vrhovnu kompetenciju spadalo židovsko pitanje”,⁴³ koju *Hrvatski narod* odmah prenosi: “Prema odredbi ministarstva unutrašnjih poslova

će čak ustvrditi da su rasne zakonske odredbe bezazlene i nisu protivne “shvaćanju katoličke vjere”, pa time nisu “u suprotnosti s jednim od temelja hrvatske duhovne kulture”. *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 80, 3. V. 1941., 7. U “Okružnici” koju su ustaške vlasti objavile 3. srpnja 1941. godine stoji: “Vladi je poznato da se prijavljuju mnogi Židovi za prijelaz u katolicizam, ali prijelaz na katolicizam ne može imati nikakvog upliva na položaj tih osoba u njihovom odnošaju prema državi s obzirom na postojeći zakon o nearijevcima.” Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941.-1945. žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980., 101.

³⁶ *Novi list* (Zagreb), br. 29, 27. V. 1941., 4.

³⁷ Wilhelm REICH, *Masovna psihologija fašizma*, Beograd 1973., 85.

³⁸ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 83, 6. V. 1941., 9.

³⁹ Vladko MAČEK, *Memoari*, Zagreb 1992., 160.

⁴⁰ Jure KRIŠTO, *Sukob simbola*, Zagreb 2001., 273.

⁴¹ *Isto*.

⁴² Nezavisna Država Hrvatska, *Zakoni*, knjiga II., 54.-59.

⁴³ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond ZKRZ GUZ, 2235/45, kut. 10., 399.

Židovima je zabranjen polazak kavana, restauracija i gostionica na području Države Hrvatske.⁴⁴ Uslijedila su i novinska upozorenja vlasnicima kavana, pošto se “opažaju židovi i židovke kao gosti... da se to ne smije događati.”⁴⁵ Također, eklatantni primjeri dehumaniziranja Židova predstavljaju proglasi Ustaškog redarstva od 25. lipnja 1941. u Zagrebu - židovski odsjek, gdje se zabranjuje “svim židovima oba spola kupanje u javnim kupalištima na Savi”,⁴⁶ kao i naredbe Gradskog redarstva u Varaždinu prema kojima se Židovima na području grada zabranjuje “posjećivanje javnih lokala, svih javnih priredaba, gradskog parka i gradskog kupališta na Dravi”.⁴⁷

Protužidovske naredbe uz pomoć kojih se provodila ekskomunikacija i dehumanizacija Židova, ponajprije su imale zadaću da Židove psihološki uništavaju, a adekvatni novinski sadržaji su služili ostvarenju efekta poniženosti i stigmatizaciji cjelokupne židovske zajednice. U svibnju se novinskom propagandom sustavno zaoštrava psihološko uništenje Židova s upozorenjima na donošenje još strožih mjera, uz navode da se u Zagrebu primjećuje kako se ne nose židovski znakovi, kako se Židovi zadržavaju u sjevernom dijelu grada, da ih se vidi na javnim šetalištima i perivojima, štoviše zadržavaju se i u središtu grada, što je sve zabranjeno, a uz napis: “Nepokoravanje Židova odredbama ustaškog Redarstvenog povjereništva izazvat će još strože mjere protiv njih.”⁴⁸

Raznovrsne optužbe koje će se pojavljivati u tisku, javljat će se usporedno s protužidovskim zakonskim odredbama i mjerama, te zapravo biti izravno u funkciji protužidovske politike ustaškog režima. U *Hrvatskom narodu* objavljuju tekst pod naslovom *Protiv Židova treba poduzeti najstrože mjere* već 20. travnja 1941. godine, te će ovaj sažeti naslov najaviti uvod propagandne eskalacije iznimno agresivne propagande protiv Židova. Iako tekst sugerira kako Židovi smišljeno skrivaju prehrambene proizvode u svojim radnjama, kako bi se za naglu neimaštinu i novonastale neprilike okrivilo Nijemce, stvarnost se zapravo sastojala u jasnom otpočinjanju prve faze protužidovske propagande. *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine* donesena 18. travnja 1941. godine, u tisku će se najaviti kao *Prva zakonska odredba o Židovima*.⁴⁹ Ovom zakonskom odredbom se sprječava Židove da sačuvaju svoju imovinu na temelju pravnih poslova sklopljenih dva mjeseca prije proglašenja NDH, dok u provedbenoj naredbi od 19. travnja 1941. godine stoji da se zakonska odredba odnosi i na pravne poslove, koji će se sklopiti i nakon proglašenja NDH uz odobrenje ministarstva pravosuđa, a za uvid u imovinske poslove traži se: “1. ime i prezime, vjeroispovijest, zanimanje i prebivalište kupca i prodavaoca, te vjeroispovijest nji-

⁴⁴ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 69, 22. IV. 1941., 10.

⁴⁵ *Novi list* (Zagreb), br. 20, 18. V. 1941. 9.

⁴⁶ *Isto*, br. 58, 26. VI. 1941., 6.

⁴⁷ *Isto*, br. 59, 27. VI. 1941., 13.

⁴⁸ *Isto*, br. 31, 29. V. 1941. 9.

⁴⁹ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 66, 19. IV. 1941., 1.

hovich roditelja; 2. vrijednost imovine, koja se otudjuje; 3. razloge otudjenja odnosno sticanja.”⁵⁰ Za koji dan će novinski mediji predstaviti novonastalo stanje u kojem se židovstvu “oduzima neprirodni položaj. Sa svih pozicija se uklanjaju Židovi.”⁵¹ Također, naglašava se židovska “pozicija polipa u hrvatskom gospodarskom životu... Baš na ovom području hrvatski je narod bio najviše izrabljivan od Židova i židovskog kapitala.”⁵² Židove se okrivljuje za sve nedaće i neuspjehe hrvatskog naroda, kako bi se otvoreno pristupilo pljački novca i imovinskih dobara židovskih institucija (Hevra Kadiša, Keren Kajemet le Israel, EZRA, zagrebačke općinske zgrade u Petrinjskoj 7 i Amruševoj 4) i trgovina.⁵³ Odmah nakon okupacije u travnju 1941. godine u Sarajevu su njemački vojnici upadali u židovske radnje i birali najbolje artikle, a umjesto novca “plaćali” su praznim papirima na kojima su se potpisivali s uobičajenim njemačkim imenima ili ratnim novčanicama koje su se tiskale u obližnjim vojnim vozilima.⁵⁴ Izgleda da je prvih dana pljačka iznenadila i samu vlast, što je nagnalo doglavnika i vojskovođu Slavka Kvaternika da javno reagira s upozorenjem građanima da dadu otpor nepozvanim osobama, a u slučaju da nemaju propisane legitimacije adekvatnih tijela vlasti.⁵⁵ Ovaj Kvaternikov istup od 19. travnja potpuno se podudara s donošenjem zakonske odredbe prema kojoj će državne vlasti početi imenovati povjerenike u određena privredna poduzeća. Očito su se neki “novi upravitelji” već pojavili u raznim “protunarodnim” poduzećima, što potvrđuje paragraf 1. Zakonske odredbe o imenovanju povjerenika u privrednim poduzećima od 19. travnja 1941. godine, gdje stoji: “Dužnost povjerenika u privrednim poduzećima i ustanovama mogu vršiti samo oni povjerenici, koji su postavljeni po Ministarstvu narodnog gospodarstva. Povjerenici, koji nisu postavljeni u smislu ove Odredbe, razriješuju se časom stupanja na snagu ove Odredbe njihove dužnosti.”⁵⁶

Kako se otvoreno pribjeglo otimanju židovske imovine, novinski natpisi su otvoreno pribjegavali iznošenju optužbi na račun Židova, uz idejne fantazmagorije da židovski izrabljivaci u našim krajevima “vole samo bogate krajeve, a bježe od siromašnijih hrvatskih krajeva” i nalaze se baš tamo gdje se može zarađivati “posebice spekulacijom, tim najdražim poslom sviju Židova.”⁵⁷ Tijekom svibnja 1941. godine ustaške vlasti će u velikoj mjeri okončati imenovanja povjerenika za židovska poduzeća, dok će uslijediti izričita novinska upozorenja nasuprot novih “upravitelja”, kako se zapravo treba vršiti nadzor i uobičajeno poslovanje, a ne “da se dotični dućan

⁵⁰ Nezavisna Država Hrvatska, *Zakoni*, knjiga I., 41.

⁵¹ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 71, 24. IV 1941., 2.

⁵² *Isto*.

⁵³ Ivo GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001., 106.-108.

⁵⁴ Nisim ALBAHARI, “Od aprilskog rata do ustanka”, *Sarajevo u revoluciji*, Tom drugi, 25.

⁵⁵ I. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 107.

⁵⁶ Nezavisna Država Hrvatska, *Zakoni*, knjiga I., 26.

⁵⁷ *Novi list* (Zagreb), br. 6, 4. V 1941., 5.

i trgovina zatvaraju i likvidiraju”.⁵⁸ Novinske napise potvrđuje naknadna Zakonska odredba o dužnostima i pravima povjerenika, imenovanih u privrednim poduzećima od 16. svibnja 1941. godine, gdje se naglašava kako povjerenici “imaju svoju dužnost obavljati savjesno i brižljivo marom urednog trgovca... Povjerenici vrše službu u interesu sačuvanja narodne imovine, uslijed čega je njihova služba u pravilu počasna. U kojem će se slučaju povjerenicima odobriti naknada za njihov rad, odredit će ministarstvo narodnoga gospodarstva”.⁵⁹ Međutim, stvarnost je izgledala sasvim drukčije, otimačina židovske imovine medijski se predstavljala kao “obnova privrede”, ministar udružbe dr. Lovro Sušić izjavljuje da “nastupom novoga života hrvatskoga naroda u ustaškoj Hrvatskoj prestaje zauvijek razdoblje žido-masonskog izrabljivanja. Tome se pristupilo odmah bez oklijevanja”.⁶⁰ Povjerenici u židovskim poduzećima, čiji se broj kretao od jednog pa do i pet povjerenika s obzirom na veličinu židovske tvrtke doslovno su “bili svemoćni, u radnjama koje su im povjerene radili su što su htjeli i nitko ih nije kontrolirao. U prodaju su pušteni samo jeftiniji artikli, a sve ostalo su povjerenici zadržavali za sebe ili prodavali na crnoj burzi. Time su smanjivana i sredstva za obnavljanje zaliha robe, da bi, na kraju, radnje ostale potpuno prazne... Dok su se povjerenici i njihovi pomagači-šverceri bogatili, mnoge opustošene radnje su zatvorene. Neka od tako osakaćenih poduzeća, ustaške vlasti su ‘spašavale’ prodajom obogaćenim povjerenicima i poznatim ustašama, u besćenje”.⁶¹ Tijekom svibnja 1941. godine novinska propaganda iskazuje vrlo jasne intencije za “razvlašćivanje” Židova, koja zapravo nije njihova, nego vlasništvo iscrpljivanoga i opljačkanoga domaćeg seljaštva i radništva. Novine plasiraju stereotype da je u Židova “sebičnost razvijena do krajnjih granica i najveće rafiniranosti”, da su “imali raskošne stanove, bili puni zlata i dragulja, vozikali se automobilima, trošili na veliko”, konstatira se: “Poznatim židovskim prljavim trgovanjem, židovska su poduzeća zgrtala u svojim blagajnama hrvatski novac i bezobzirno izrabljivali hrvatsku radnu snagu”, a to “jedan svjestan i ponosan narod, kao što je hrvatski, nije smio i ne smije dalje trpjeti... Prošla su vremena kad je hrvatski narod bio za sebične židove - krava muzara”.⁶² Za evidentiranje i potpuni nadzor židovske imovine, donesene su 5. lipnja 1941. godine dvije zakonske odredbe: Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka i Zakonska odredba o obveznoj prijavi imetka židova i židovskih poduzeća. U slučaju prikrivanja imetka Židova ili prikrivanja obilježja židovskog poduzeća, predviđena je kazna zatvora od 1 do 5 godina i oduzimanje imovine.⁶³ Prema odredbama o obveznoj prijavi imetka i poduzeća, Židovi su

⁵⁸ *Isto*, br. 16, 14. V 1941., 10.

⁵⁹ Nezavisna Država Hrvatska, *Zakoni*, knjiga I., 261-264.

⁶⁰ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 154, 18. VII. 1941., 1.

⁶¹ Rašela PAPO, “Ustaški povjerenici u trgovačkim radnjama”, *Sarajevo u revoluciji*, Tom drugi, 197., 198.

⁶² *Novi list* (Zagreb), br. 19, 17. V. 1941., 12.

⁶³ Nezavisna Država Hrvatska, *Zakoni*, knjiga II., 73.

bili dužni “u roku od 20 dana stupanja na snagu ove zakonske odredbe prijaviti ministarstvu narodnog gospodarstva, uredu za obnovu privrede, svoju imovinu... Istu prijavu dužne su podnijeti osobe arijskog porijekla, koje su u bračnoj vezi sa židovima”, dok se predviđaju kazne teške tamnice za one koji ne prijave svoju imovinu, za Židove koji otuđe svoju imovinu predviđeno je odgovaranje po postupku iz Zakonske odredbe za obranu naroda i države od 17. travnja 1941. godine, što zapravo uključuje kažnjavanje smrću⁶⁴, dok država ukupnu imovinu, prema Zakonskoj odredbi o obveznoj prijavi imetka židova i židovskih poduzeća, može “sama dalje voditi, dati u zakup, prodati ili likvidirati u korist državne blagajne”.⁶⁵ Novinska propaganda u povodu oglašavanja ovih odredbi prati smisao i duh naredbi državnih vlasti, te će se obrušiti napadima da su Židovi skloni korupciji koja predstavlja “omiljeno i najmoćnije sredstvo Židova, da potkapaju javni moral u sredinama, koje izrabljuju”, uz napomenu da time Židov “gospodari ne samo kesom, već i dušom te sredine”, zaključujući da su te “negativne osobine židovima u krvi, naslijedjene iz naraštaja u naraštaj, te je neozbiljno pretpostaviti, da bi ih se oni mogli ikada osloboditi”.⁶⁶ U duhu rasne teorije, Židove se mistificira i demonizira uz priče da su “rak-rana na živom tijelu svakog naroda, kojeg ono zarazi”, kako su “najopasniji bakterij za svaki narodni organizam u koji se uvuče”, dok će se u duhu ustaških načela i novoga europskog poretka rješavanjem židovskog pitanja oslobodit “hrvatski narod te kuge”.⁶⁷ Pošto je 4. lipnja 1941. godine naređeno da se židovske tvrtke trebaju vidljivo označiti žutim papirom s jasno istaknutim crnim natpisom “Židovska tvrtka” po duljini lista veličine 16x25 cm, novine će to popratiti konstatacijama da “tek sada vidimo kako je gotovo sva trgovina u Zagrebu u židovskim rukama!”, da se glavnim zagrebačkim ulicama “u neprekidnom nizu redaju same židovske trgovine!... Dućan do dućana označen je kao židovska tvrtka!”, zbog čega je “neugodno pri duši svakom Hrvatima kad se malo dublje zamisli u ovu poraznu činjenicu... U hrvatskoj državi privreda mora biti u hrvatskim rukama!”⁶⁸ Kako bi se izazvala što veća nesnošljivost ili čak zavist, u novinama plasiraju emotivno nabijene protužidovske teze, tvrdeći da dok su Hrvati “teško dolazili do korice kruha i pristojnog stana”, dok su Židovi “zgrtali novac... provodeći život u laganoj bezbrižnosti, obilju, raskoši i raskalašenosti”, pridodajući kako se puno Židova “tih ogavnih sebičnjaka skupilo u Zagrebu”.⁶⁹ Krajem lipnja 1941. novine će obnašati funkciju oglašivača za prodavanje nekadašnjih židovskih trgovina, čemu svjedoče naslovi *Preuzimanje židovskih parfimerijskih trgovina s pozivom Trgovinske komore* u Zagrebu za sve interesente “koji bi htjeli preuzeti parfimerijske trgo-

⁶⁴ *Isto, Zakoni*, knjiga I., 15.

⁶⁵ *Isto, Zakoni*, knjiga II., 73.-78.

⁶⁶ *Novi list* (Zagreb), br. 39, 7. VI. 1941., 6.

⁶⁷ *Isto*.

⁶⁸ *Novi list* (Zagreb), br. 41, 9. VI. 1941., 10.

⁶⁹ *Isto*.

ne, kojima su do sada vlasnici Židovi”⁷⁰ Od namještenika trgovina kožom i postolarskim priborom, preko *Saveza hrvatskih privatnih namještenika*, traži se od *Ministarstva narodnog gospodarstva - Ureda za obnovu privrede*, preuzimanje veletrgovina kožom u Zagrebu i izvan grada, a koje se nalaze “pretežno u rukama stranih elemenata, posebno židova”⁷¹ Na prostoru koji je obuhvatila NDH, gotovo jednu četvrtinu cjelokupne trgovine (oko 23%)⁷² vodili su Židovi, i nije nedostajalo interesenata za “preuzimanje” židovskog vlasništva u trgovinskom sektoru.

Mnoge protužidovske mjere donosila su područna ustaška redarstvena povjereništva. U Zagrebu je 6. lipnja 1941. godine izdana naredba *Ustaškoga redarstvenog povjereništva - židovski odsjek*, prema kojoj je Židovima strogo zabranjena kupovina roba i živežnih namirnica prije 10 sati prije podne, uz dodatnu napomenu da Židovi smiju kupovati samo u židovskim radnjama i trgovinama. Na ove nove naredbe za Židove u Zagrebu, upozorava se već sutradan u *Novom listu*. Desetak dana ranije novine su prenijele proglašenje sličnih mjera za Židove u Sarajevu, gdje “u židovskim trgovinama živežnim namirnicama smiju kupovati samo židovi”, dok “trgovci nežidovi (arijevci) ne smiju više prodavati živežne namirnice židovima”⁷³

Kada se 10. lipnja 1941. godine donosi Zakonska odredba o zabrani i kažnjavanju uzrokovanog pometnuća i o prekidanju trudnoće⁷⁴, u *Novom listu* anatemiziraju Židove ističući naslov: “Učinjen je kraj zločinima židovskih i drugih tudjinskih liječnika”, obrazlažući da su oni još u donekdavnoj jugoslavenskoj prošlosti “s krajnjom besavjesnošću iz čisto sebičnih motiva ubijali živote hrvatske djece”⁷⁵ Također, u *Hrvatskom narodu* pišu kako će ova zakonska odredba označiti “odlučni i smrtni udarac židovskom shvaćanju ovoga pitanja, a naročito sramotnoj praksi, kojoj su kod nas bili nosioci u prvom redu Židovi. To su dozvoljavali - a možemo kazati, da su ih i štitili - predstavnici srpske vlasti, kojima su tako ti ‘aborteri’ pomagali u njihovom planu uništenja hrvatskog naroda... Židovi i srodni im tipovi podrugljivo su nam prkosili i obavljali svoj ‘posao’”⁷⁶

Kada Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu donosi odredbu od 8. svibnja 1941. godine, prema kojoj se Židovima naređuje iseljavanje iz njihovih kuća i stanova sa sjevernog područja grada, što je bio “još jedan način da se jedan dio zagrebačke židovske zajednice, i to uglavnom onaj imućniji, istjera na cestu i da joj se otme imovina”⁷⁷ novine u funkciji ove naredbe publicira-

⁷⁰ *Novi list* (Zagreb), br. 61, 29. VI. 1941., 11.

⁷¹ *Isto*, br. 63, 1. VII. 1941., 11.

⁷² Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Zagreb 1978., 131.

⁷³ *Novi list* (Zagreb), br. 26, 24. V. 1941., 8.

⁷⁴ Nezavisna Država Hrvatska, *Zakoni*, knjiga II., 153.-156.

⁷⁵ *Novi list* (Zagreb), br. 49, 17. VI. 1941., 15.

⁷⁶ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 119, 13. VI. 1941., 15.

⁷⁷ I. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 198.

ju veliki tiskani naslov: “Dok su Židovi i špekulanti gradili raskošne palače, dotle je čisti hrvatski živalj živio u najvećoj bijedi”, te istaknuvši da je običan hrvatski narod živio pod najtežim higijenskim uvjetima, plasira se poruka: “Sada, hvala Bogu, i tome je kraj.”⁷⁸

Iako u Zakonskoj odredbi o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda od 30. travnja 1941. godine, točka 4. glasi “Židovi ili ine osobe, koje nisu arijskog porijekla, ne smiju zaposliti u kućanstvu ženske osobe arijskog porijekla ispod 45 godina starosti”,⁷⁹ ministar unutarnjih poslova dr. Andrija Artuković potpisuje provedbenu naredbu o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijskim kućanstvima od 6. svibnja 1941. godine. U njoj se precizira da osobe nearijskog podrijetla ne mogu biti zaposlene u židovskim kućanstvima, ako su u tim kućanstvima muške osobe starije od 14 i mlađe od 65 godina ili ako se takve osobe dulje zadržavaju u tim kućanstvima, da ženske osobe arijskog podrijetla moraju napustiti svoju službu najdalje do 1. rujna 1941. godine, dok židovska kućanstva koja imaju ženske osobe arijskog podrijetla na radu u svojim kućanstvima moraju ih otpustiti i isplatiti otpremninu koja se treba isplatiti najdulje za 10 dana prije napuštanja službe, dok ako se otpremnina ne isplati može uslijediti prijava redarstvenoj vlasti uz prijetnju zatvorom tri mjeseca do godine dana. No, ova naredba određuje da se zbog toga zadužuju Židovske bogoštovne općine na isplatu otpremnina iz svojih prinosa, a ako židovske bogoštovne općine ne bi udovoljile zahtjevima, uslijedit će zapljena i dražba pokretne i nepokretne imovine Židova da namaknu potrebnu gotovinu.⁸⁰ Odmah zbog ove posebne provedbene naredbe, za dva dana se pojavljuje propagandni tekst pod naslovom *Učinjen je kraj židovskom izrabljivanju djevojaka arijske krvi*.⁸¹ Članak je napisan uz razgovor s poznatim ustaškim društvenim djelatnikom Vjekoslavom Blaškovom, koji iznosi teške fabricirane protužidovske optužbe izjavljujući da su “hiljade i hiljade djevojaka morale prije položiti svoju čast, ako su dobile namještenje kod Židova ili u njihovim poduzećima”, nastavljajući da “u Zagrebu ima bezbroj židovskih poduzeća gdje su Židovi iskorišćavali ne samo radnu snagu, već čast i moral svojih radnica”, uz tlapnje: “Ima pak slučajeva gdje su Židovi držali posebno žensko osoblje za hirove svojih sinova... Najveći dio zagrebačke prostitucije ima svoj izvor u židovskim kućama... Židov je često mijenjao služavke.”⁸² Stavljanje novinstva u funkciju protužidovske propagande išlo je toliko daleko da su se protužidovski sadržaji pojavljivali uz ne baš prigodno političke teme. Iako je Zakonska odredba o državnoj stručnoj kućanskoj školi u Zagrebu⁸³ donesena 19. lipnja 1941. godine, uslijedila je provedbena naredba o ustrojstvu i djelokrugu stručnih kućanskih škola⁸⁴ od 20. kolo-

⁷⁸ *Novi list* (Zagreb), br. 15, 13. V. 1941., 10.

⁷⁹ Nezavisna Država Hrvatska, *Zakoni*, knjiga I., 114.

⁸⁰ *Isto*, 161.-163.

⁸¹ *Novi list* (Zagreb), br. 10, 8. V. 1941., 12.

⁸² *Isto*.

⁸³ Nezavisna Država Hrvatska, *Zakoni*, knjiga II., 202.

⁸⁴ *Isto*, *Zakoni*, knjiga V., 56.-68.

voza 1941. godine. Iako se u ovoj zakonskoj odredbi, kao ni u 39 paragrafa provedbene naredbe ne spominju Židovke ili bilo što židovsko, osmišljen je protužidovski tekst inspiriran proglašenjem *Državne stručne kućanske škole* u Zagrebu od 22. kolovoza 1941. godine. Osvrćući se na nedavnu prošlost, u ovom tekstu čitateljstvo se prisjeća “kako su naše djevojke bile izvrnute pogubnom utjecaju židovskog duha... naše su djevojke počele živjeti ‘hopštaplarskim’ životom židovki” koji obilježavaju “moda, šminkanje, cigarete, kavane, barovi, crnačka glazba i plesovi”.⁸⁵ Stoga se, uz negodovanje, zaključuje da “nisu mogle biti ni dobre žene, ni dobre majke, a prema tome ni dobre Hrvatice”, jer “židovski duh je kvario našu žensku mladež i otudjivao je od obitelji, doma i kućanskoga rada uopće”.⁸⁶

Najpogodnija propagandna programska točka demoniziranja Židova omeđena je židovskom vjerom i vjerskim obredima. Za tu vrst propagandnih napada poslužilo je pisanje o takozvanom tajnom nauku Židova, sadržanom u Talmudu.⁸⁷ Predstavlja se kao židovska “knjiga životne mudrosti”, u čije tajne zakone je svakom Židovu zabranjeno uputiti Nežidova, stvarajući na taj način mistični tamni veo o srži židovskog načina života. U ovako postavljenom slučaju ostaje na ustaškom tisku da “razotkrije” i “razjasni” sve o narodu koji odavna živi prema svojim vlastitim zakonima. Stoga, narodi među kojima Židovi žive “moraju odgovoriti” i donijeti vlastite zakone kojim bi se obranili od najezde židovstva. S namjerom stvaranja “otpora” od Židova, definira se da je “njihova vjera najisključivija i najnasilnija, jer ne samo da židovstvo ne pripušta nikoga u krilo svoje vjerske porodice, nego odsudjuje na mržnju i vječni progon sve one, koji ne pripadaju židovskoj rasi”.⁸⁸ S tendencijom da se pokaže koliko znači Talmud za Židove,

⁸⁵ *Novi list* (Zagreb), br. 116, 23. VIII. 1941., 6.

⁸⁶ *Isto*.

⁸⁷ Judaizam se sastoji od tri komponente: Bog, Tora (zakoni i učenje) i Izrael (židovska nacionalnost). Svaki aspekt židovskog načina života posjeduje zakone temeljene na 613 zakona opisanih u Tori, kao i na golemom broju zakona usmene tradicije. Kod Židova, baš svaki Židov je pod obvezom učenja Tore, a za Židove učenje nije samo zapovijed, već uz milosrđe, vrhovna zapovijed. Talmud je donosio zakon da svaki grad treba imati škole, siromašni su bili oslobođeni plaćanja, a namjera ovakvog obrazovanja bila je vjerska i moralna, da bi se shvatilo što Bog traži od čovjeka. Primjerice, kršćanstvo je zahtijevalo samo od svog svećenstva da uči. Čak i danas “... kad se većina Židova prestala striktno pridržavati židovskih zakona, ipak njihovo tisućama godina pridržavanje zakona utjecalo je na njihovo ponašanje”. Dennis PRAGER and Joseph TELUSHKIN, *Why the Jews?*, New York 1983., 31.-48. Talmud će se pisati stoljećima, uranjanjima više tisuća naučitelja u sadržaj Biblije. Još za doba drugog Hrama, a napose poslije 70. godine poslije Krista, postati će narod Izraela vjerska zajednica, dok će Tora označavati svu životnost i duh naroda, jer sve je u Tori, “... ništa se ne može učiniti bez nje, protiv nje ili mimo nje.” Kako se Bog ne može spoznati nikako drukčije nego samo objavom Njegove volje koju je prenio Mojsiju, nije se Tori moglo ništa niti dodati, niti oduzimati, pošto dolazi od Boga i sadrži sve, vječna je i nepromjenjiva. Talmudska misao samo služi objavi Božje volje, potpuno je podložna riječima Biblije, od Boga dane. Talmud se neprestano poziva na tekst Biblije, što se čini zbog potvrde neke misli, pa doslovce možemo reći da riječ Talmuda govori o riječi Biblije. Andre CHOURAQUI, *Židovska misao*, Zagreb 1982., 32. i 33.

⁸⁸ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 83, 6. V. 1941., 9.

tvrdi se da su se na Talmudu "opijale generacije židovstva i stvorile rasu koja u svojoj krvi nosi pakao".⁸⁹ Kako Talmud nije dostupan čitateljstvu, slijedi uvjeravanje da ništa drugo ne bi bilo potrebno nego izdati Talmud na hrvatskom jeziku, ali pošto se u tom slučaju ne bi moglo njime manipulirati, samo se zaključuje: "Tri rečenice bile bi svakomu dosta."⁹⁰ Nauk Talmuda se označava kao zlokobni izvor cjelokupne židovske misli tj. židovske ideologije, "...to je knjiga, koju upoznaje i iz koje se uči dijete Židova u najzabitnijem hrvatskom selu", napominjući kako Talmud nije jedna velika knjiga, nego cijela jedna knjižnica.⁹¹ Plasirajući ideju da je upoznavanje Židova jedino moguće upoznavanjem Talmuda, jer Židovi žive i ponašaju se potpuno sukladno talmudskim tumačenjima, čitateljstvu se nude raznovrsne talmudske upute i zakoni, kojih se Židovi obvezno imaju držati i provoditi ih. Tako *Hrvatski narod* iznosi, tobožnje, talmudske citate: "Dijete u tijelu ropkinje ili nežidovke nije vrednije od živinčeta... Svi Nežidovi potpadaju pod sumnju grabeža, umorstva i razbludnosti... U svim Nežidovima mora se gledati strance i tudjince... Židov prema prilikama može zakletvu, koju je položio na ruke kršćanina, u svom srcu proglasiti za nevaljanu... Nežidova smiju Židovi prevariti... Dobra Nežidova su kao napuštena stvar, a ničija stvar bude onoga, koji je prvi uzme... Zakoni za čuvanje i izdavanje pologa Nežidova imaju samo ograničenu vrijednost..."⁹² Propagandne poruke tzv. talmudske ili židovske čovječnosti, kojima se nastoji izazvati mržnja i ogavnost prema Židovima, zapravo potenciraju tradicionalne stereotipe o Židovima: oni misle da su nadnarod, skriveno omalovažavaju druge, lažno se pokazuju, skloni su laganju, krađi i varanju, gaje prezir i mržnju prema nežidovima. Kada se novinskim člancima poziva da se u duhu novog vremena treba odrediti prema Talmudu "toj kugi čovječnosti i morala",⁹³ zapravo se nastoji odagnati bilo kakvo milosrđe prema Židovima koji se naočigled cjelokupne javnosti masovno deportiraju. S tom namjerom se s novinskih stranica poručuje: "Ne smijemo biti sentimentalni i nježni u oči nečovječne okrutnosti i podle nezahvalnosti neprijatelja, jer bi to bio znak naše bolesti i dosljedno smrti. Ne smijemo... udisati zrak talmudske ideologije, jer nas on okužuje i rastače naš narodni organizam oslabljujući ga i vodeći u smrt. Snažnom kirurškom amputacijom moramo iz zdravoga našeg narodnog organizma izrezati bolesne i organizmu strane čvorove talmudske ideologije i njezinih predstavnika, moramo onemogućiti dalje prodiranje tih kužnih bacila u zdravo tkivo našega narodnog organizma. To je jedina terapija i jedini način, kojim postupa svaka medicina, kad se radi o sličnim slučajevima. Tu ne pomaže nikakvo kolebanje i mekuštvo."⁹⁴

⁸⁹ *Novi list* (Zagreb), br. 20, 18. V. 1941., 9.

⁹⁰ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 115, 9. VI. 1941., 11.

⁹¹ *Isto*.

⁹² *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 122, 16. VI. 1941., 7.

⁹³ *Isto*.

⁹⁴ *Isto*.

Slijedom sustavnih propagandnih udara na Židove u NDH, od njezina samog proglašenja, programski osmišljenog dehumaniziranja, anatemiziranja i mistificiranja, provedbena nadgradnja koja je uslijedila sastojat će se u utiranju puta masovnih deportacija uz propagandno zagovaranje neophodnosti “rješenja” židovskog pitanja. Prvo masovno deportiranje 165 židovskih omladinaca izvršeno je 27. svibnja 1941. godine.⁹⁵ Tom prigodom tisak se stavio u službu ustaške politike masovnog uništenja židovske zajednice u NDH, pa istog dana prvi put koristi termin “totalno rješenje židovskog pitanja”, zaključujući da “samo selidba Židova iz Europe može donijeti totalno rješenje”.⁹⁶ Ovo masovno odvođenje predstavljalo je početak fizičkog uništenja Židova. No, ne može se reći da je židovska zajednica u Zagrebu i NDH bila svjesna kalvarije koja ih za nekoliko tjedana čeka. Neposredno pred početak provođenja sustavnih masovnih deportacija, nakon čega je odmah uslijedilo sustavno masovno istrijebljenje Židova, propagandni sadržaji će biti u funkciji huškanja na Židove: *Kako nas Židovi preziru*⁹⁷ je naslov teksta gdje se Židovi predstavljaju običnim strancima i tuđincima na hrvatskoj zemlji, zatvorenom zajednicom koja je nespojiva sa svakim domaćim pučanstvom, te se prebacuje mržnja na Židove i tvrdi kako “židovska mržnja prelazi daleko sve ono, što su oni doživjeli osvajajući tuđe zemlje, koje se od njih brane” jer u njima postoji “duboki prezir za sve one, koji nisu članovi izabranoga, kraljevskoga naroda”. Poput “persuazione terapije” se hvali domaći svijet da je mudar, te ima nepogrešivu “školu”, nazivajući je “stoljetno židovsko iskustvo”.⁹⁸ To iskustvo se sastoji u sljedećem poukama: “Stoljeća su podučila i uvjerala našeg pučanina, da je Židov negativna pojava, da je on razoran elemenat, da ga se treba čuvati, da od njega treba ograditi svoj dom, da ga ta kuga ne zagadi”, jer su Židovi oduvijek bili sinonimom “podlosti, varanja, gramzljivosti, nemorala i tuđinstva”, pa su “široki hrvatski narodni slojevi uvijek prezirali Židova i prema njemu osjećali prirodnu odvratnost”.⁹⁹ Masovna uhićenja Židova za početak sustavnih deportacija počinju 21. lipnja 1941. godine, samo dan prije nacističkog napada na Sovjetski Savez.¹⁰⁰ Nije poznato kada je točno ustaški vrh vlasti donio konačnu odluku o pribjegavanju politici sustavnog deportiranja i istrijebljenja Židova u NDH, no pripreme za provedbu takvih mjera,¹⁰¹ donesene su prije nacističke invazije na Sovjetski savez. Međutim, neposredno nakon otpočinjanja ustaškog “obračuna” sa Židovima, koincidirao je Hitlerov pohod na Istok.

⁹⁵ I. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 249.

⁹⁶ *Novi list* (Zagreb), br. 29, 27. V. 1941., 4.

⁹⁷ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 121, 15. VI. 1941., 8.

⁹⁸ *Novi list* (Zagreb), br. 68, 6. VII. 1941., 4.

⁹⁹ *Isto*.

¹⁰⁰ I. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 251.

¹⁰¹ Početkom lipnja 1941. godine, Eugen Dido Kvaternik u ulozi glavnog naredbodavca, upućuje Miju Babića, imenovanog za zapovjednika svih koncentracijskih logora u NDH, u Gospić i na otok Pag, kako bi se odredile pogodne lokacije za podizanje koncentracijskih logora. Mijo Babić je prema uputama Eugena Dide Kvaternika, početkom lipnja 1941. godi-

U ustaškom tisku Führera je pratio epitet: “najveći apostol mira”,¹⁰² dok se rat protiv Sovjetskog Saveza propagandno naziva: “križarski rat protiv židomarksističkih vlastodržaca u Moskvi”.¹⁰³ Poglavnik Pavelić izjavljuje da se na Istoku brani Europa “od židovsko-boljševičkog divljačtva”.¹⁰⁴ Nedugo zatim, Pavelić u jednom svom javnom istupu ističe da međunarodno židovstvo u jednoj od svojih internacionala, one boljševičke, realizira plan o svjetskoj premoći židovstva, jer u Rusiji “nije gospodar radnik, već su gospodari najodurniji i najpokvareniji židovi ovoga svijeta”.¹⁰⁵ *Hrvatski narod* u to vrijeme potpuno “shvaća stvar”, plasirajući ideje kako nije slučajno da su se na istoj strani protiv Nove Europe našli kapitalistički svijet Engleske i SAD-a, kao i povlašteni sloj Sovjetskog Saveza, pošto je “prikrivena istina” da kapitalizam i komunizam “imaju po jedan povlašteni sloj, koji vlada, i jedan i drugi imaju svoje Židove”.¹⁰⁶ Stanje na istočnoj europskoj bojišnici dodatno je ustaškoj politici olakšalo politiku “rješenja” židovskog pitanja, u sklopu novinskog pristupa velikom ratu protiv Staljinovog režima, propagandne udarne igle postaju protužidovski motivi: “...sve ono što je hrvatskom narodu sveto: dom, vjera, nacija, obitelj, javni i privatni moral, kulturne tradicije - sve to židomarksistička doktrina odbacuje, napada i izvrgava ruglu”.¹⁰⁷ S početkom lipnja 1941. godine otpočinje se s pripremama za uspostavljanje prvoga ustaškog logorskog sustava: sabirni logor u Gospiću od kuda se stotine ljudi, dopremljenih željezničkim transportima, upućivalo u prve organizirane logore smrti na Velebitu i otoku Pagu.¹⁰⁸ Prema tome, Pavelić izdaje Izvanrednu zakonsku odredbu o pokušajima nasilja od 26. lipnja 1941. godine, u kojoj stoji: “Budući Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva te svojim poznatim spekulativnim načinima smetaju i otešćavaju obskrbu pučanstva, to se kolektivno smatraju za to odgovornim, i prema tome će se proti njima postupati i spremati ih povrh kaznenopravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom.”¹⁰⁹ Novinska propaganda potiče i stoji u funkciji politike masovnog deportiranja Židova. Tih dana *Novi list* potpuno jasno zagovara masovna odvođenja: “Židov je od

ne obišao otok Pag, a uz savjetovanje s tamošnjim ustaškim dužnosnicima, odredio lokacije za logore smrti: kamenjar rta Slana i rub sela Metajna. Za organiziranje logorskog sustava Kvaternik je izravno komunicirao s Pavelićem. Sabirni logor u Gospiću je oformljen već 18. lipnja 1941. godine. Za nekoliko dana željeznički transporti deportiranih Židova s područja cijele NDH zaustavljat će se u Gospiću, odakle će se logoraši odvoditi u logore smrti na Velebitu, u logor Jadovno, tako i na otok Pag, u logore smrti Slana i Metajna. I. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 276.-301.

¹⁰² *Novi list* (Zagreb), br. 8, 6. V. 1941., 1.

¹⁰³ *Isto*, br. 65, 3. VII. 1941., 4.

¹⁰⁴ *Isto*, br. 65, 3. VII. 1941., 1.

¹⁰⁵ *Isto*, br. 83, 21. VII. 1941., 15.

¹⁰⁶ *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 131, 25. VI. 1941., 1.

¹⁰⁷ *Novi list* (Zagreb), br. 67, 5. VII. 1941., 4.

¹⁰⁸ I. GOLDSTEIN, *n. dj.*, 276.-301.

¹⁰⁹ Nezavisna Država Hrvatska, *Zakoni*, knjiga II., 283.-285.

uvijek bio ogavan hrvatskoj sredini. Ona ga je od uvijek smatrala strancem i nepoćudnim elementom, koga se u prvoj prilici mora riješiti.”¹¹⁰ Novine će izvještavati javnost da se protiv Židova pristupilo “temeljitim i radikalnim mjerama, pa je tako u subotu osim dosadašnjih transporta odpremljeno 400 židova na prisilan rad. Odpremanjem židova nastavit će se i dalje, jer je to jedini način, da se Zagreb očisti od židova i oslobodi njihovog štetnog utjecaja”.¹¹¹ Bez ikakvih skrupula tisak obavještava o postupcima ustaških vlasti, donose se naslovi: “Hrvatski gradovi čiste se od Židova”, navodeći za primjere gradove Varaždin i Bihać, s napomenom da se pristupilo “energičnom čišćenju hrvatske sredine od Židova”,¹¹² korištenjem eufemizama prate se događaji koji nedvojbeno donose “čišćenja” od Židova, jer će ove prve gradove koji su “počeli čistiti Židove” slijediti “i svi ostali hrvatski gradovi”.¹¹³ Novinski izvještaji pišu o željezničkim transportima prema Gospiću, s napisima da su “otputovali” osječki Židovi: “Odlazak Židova na prisilan rad u Liku”, otputovala je u “prisilni radni logor u Gospiću skupina od nekih 200 ovdašnjih Židova... Oni će u Lici graditi ceste i tunele”.¹¹⁴ Također, za daruvarske Židove se javlja: “Ustaški tabor u Daruvaru odpremio je iz Daruvara oko 200 Židova na rad kod gradnje cesta i tunela na Velebit kod Gospića.”¹¹⁵ O deportacijama se malo i škrto izvještavalo, korišteni eufemizmi sa sobom su nosili značenja nepotpune spoznaje i kaotičnosti stvarnih događaja. Iako je na stotine i stotine Židova odvođeno niz gradske ulice naočigled čitave javnosti posvuda u NDH, kako “konačna” tragična sudbina koja je snažila Židove ne bi postala sasvim očigledna, od otvorenog praćenja “čišćenja” ili “obračuna” sa Židovima u novinskoj propagandi se potpuno odustalo.

Novinska ustaška propaganda je imala zadaću “objasniti” neobjašnjivo, trebalo se “opravdati” masovno deportiranje cjelokupnoga židovskog stanovništva, a brutalna stvarnost odlaska željezničkih kompozicija nije više trebala pisanu riječ. Funkcija koja je bila namijenjena planskom i sustavnom ostvarenju ciljane protužidovske novinske propagande, od prvih novinskih napada do masovnih deportacija, bila je realizirana kako je i zamišljena. Tekstovi i obavijesti su cijelim nizom protužidovskih realiziranih funkcija, u propagandnom aspektu zadovoljile dvije temeljne zadaće: otvorili su kompleksnost “židovskog pitanja” i kontinuirano održavali aktualnim iskonstruiran konglomerat “židovske problematike”, usmjeravajući javno mnijenje prema zahtjevima ustaške politike - politike planiranog i sustavnog istrijebljenja Židova.

Poput svih totalitarnih režima koji “nastoje osvojiti informativni prostor i ‘očistiti’ ga od drugačijeg mišljenja, kako bi se onemogućilo dobivanje alter-

¹¹⁰ *Novi list* (Zagreb), br. 85, 23. VII. 1941., 3.

¹¹¹ *Isto*, br. 78, 16. VII. 1941., 2.

¹¹² *Isto*, br. 85, 23. VII. 1941., 3.

¹¹³ *Isto*.

¹¹⁴ *Novi list* (Zagreb), br. 97, 4. VIII. 1941., 9.

¹¹⁵ *Isto*, br. 102, 9. VIII. 1941., 13.

nativnih informacija, te omogućilo modeliranje javnosti po mjeri nosioca vlasti”,¹¹⁶ ustaške vlasti su već prvih dana nakon dolaska na vlast otvorenom represijom zatvorile ‘svoj’ komunikacijski prostor. To je značilo uvođenje ustaškoga potpunog nadzora u cjelokupnom propagandnom sustavu. Zbog što boljeg ustrojstva i efikasnosti dirigitiranog novinstva u NDH, prihvaćen je nacistički model svakodnevnih uputa za tisak, kao i organiziranje gotovo svakodnevnih konferencija za novinare, na kojima su bili i glavni urednici novina.¹¹⁷ U početnom tromjesečnom razdoblju ustrojstva i funkcioniranja ustaškog novinstva, najpopularnije zagrebačke dnevne novine nisu nijednom riječju oponirale ustaškoj politici protiv Židova. Naprotiv, protužidovski novinski sadržaji pisani su u eruptivnom duhu poticanja i rasplamsavanja prezira i mržnje.

SUMMARY

THE FUNCTION OF ANTI-SEMITIC PROPAGANDA IN ZAGREB NEWSPAPERS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA FROM APRIL TO JULY 1941

After the declaration of the formation of the fascist Independent State of Croatia on 10 April 1941, two leading daily newspapers *Hrvatski narod* and *Novi list* instigated and inflamed hate and scorn towards Jews. Daily printed propaganda against Jews was under the full supervision of the Ustasha regime. The propaganda program against the Jews was structured to systematically follow and “justify” the execution of Ustasha policy, which culminated with mass deportations of Jews. The propaganda was modelled to proceed through three phases: defamation, demonization, and support for the “final solution” of the Jewish issue. Only three months after the declaration of the Independent State of Croatia, an open genocide of the Jews began.

Key words: Independent State of Croatia, Ustasha Movement, Jews, Propaganda in Press, “*Hrvatski narod*”, “*Novi list*”

¹¹⁶ Ivan ŠIBER, *Osnove političke psihologije*, Zagreb 1998., 15.

¹¹⁷ Fadil ADEMOVIĆ, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj - štampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*, Sarajevo 2000., 75.